

Η Θεσσαλονίκη σε 5 [ιστορίες] + 2 χάρτες Μέρος Γ΄: Η Μεγάλη Πυρκαγιά, Θεσσαλονίκη 1917

*Νόπη Πλούτογλου, Τοπογράφος Μηχανικός, Msc Χαρτογραφίας,
ΓΑΚ-ΙΑΜ-Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς*

Στιγμιότυπα του χώρου στον χρόνο, οι παλιοί χάρτες μεταφέρουν πληροφορίες και μηνύματα για την εποχή τους, μας βοηθούν να θυμόμαστε, να ερευνούμε και να κατανοούμε γεγονότα άλλων εποχών, διευρύνοντας έτσι την αντίληψη που έχουμε για τον σύγχρονο γεωχώρο, στο παρελθόν.

Η Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή της και σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της έχει μια σταθερή και αδιάλειπτη ιστορική και πολιτισμική παρουσία, η οποία επιβεβαιώνεται και από τη διαχρονική εμφάνισή της στους χάρτες όλων των εποχών.

Στο βίντεο αυτό θα προσεγγίσουμε, με αφορμή έναν χάρτη, ένα συγκλονιστικό γεγονός, τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 που έκαψε το μεγαλύτερο κομμάτι της ιστορικής Θεσσαλονίκης με οδυνηρές επιπτώσεις για τους κατοίκους και καταστροφικές συνέπειες που επηρέασαν όλους τους τομείς της ζωής στην πόλη.

Η πόλη και η εποχή

Μια ιδιαίτερα σημαντική δεκαετία για τη Θεσσαλονίκη είναι αυτή που ξεκινά το 1912, με τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο και την ενσωμάτωσή της πόλης στην Ελλάδα.

«Δεν είναι όνειρο. Η Σαλονίκη είναι στ΄ αλήθεια ελληνική» έγραψε ένας φιλέλληνας δημοσιογράφος που είχε συνοδεύσει τον στρατό στην προέλασή του. Τα γεγονότα συγκλόνισαν και χαροποίησαν τους Έλληνες, την ίδια στιγμή που οι Μεγάλες Δυνάμεις αναρωτιούνταν αν η προνομιακή θέση που είχαν οι υπήκοοί τους στην οθωμανική Θεσσαλονίκη θα συνέχιζε να ισχύει και ήταν ανήσυχες για τον τρόπο που το ελληνικό κράτος θα διαχειριζόταν μια τόσο σπουδαία πόλη.

Στο τέλος της δεκαετίας, το 1922, γίνεται η ανταλλαγή των πληθυσμών και ξεκινά η έλευση των προσφύγων. Όσα συνέβησαν τα δέκα αυτά χρόνια καθόρισαν τη μορφή, τη σύνθεση και την εξέλιξη της πόλης, η οποία άλλαξε ριζικά εικόνα αλλά και χαρακτήρα.

Τι έβλεπε ένας ταξιδευτής όταν επισκεπτόταν τη Θεσσαλονίκη τόσο πριν όσο και μετά την απελευθέρωσή της; Μια πολυπολιτισμική μητρόπολη, ένα μεγάλο λιμάνι, ένα διοικητικό, εμπορικό και οικονομικό κέντρο, μια πόλη πολυεθνική και πολύγλωσση.

Σύμφωνα με την απογραφή που πραγματοποίησε η ελληνική διοίκηση το 1913¹ ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ανέρχεται σε περίπου 160 χιλιάδες ανθρώπους, τα $\frac{3}{4}$ των οποίων ζουν στο ιστορικό της κέντρο, στην εντός των τειχών περιοχή. Οι μεγαλύτερες κοινότητες είναι η εβραϊκή με περίπου 60.000 άτομα, η μουσουλμανική με 45.000 άτομα και η ελληνική με 40.000 άτομα.

Παρόλο που υπάρχουν συνοικίες ελληνικές, εβραϊκές και τουρκικές, ο βαθμός της μικτής κατοίκησης είναι υψηλός και οι θρησκευτικές κοινότητες της πόλης είναι αλληλένδετες. Το κέντρο της είναι πυκνοκατοικημένο, η δόμηση άναρχη και οι δρόμοι στενοί και δαιδαλώδεις.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1915, στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, με σκοπό την ανάπτυξη του Μακεδονικού Μετώπου, καταφθάνει στην πόλη η Στρατιά της Ανατολής, που αποτελείται από χιλιάδες στρατιωτικούς των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ – ο αριθμός των οποίων ξεπερνά κατά πολύ τον πληθυσμό της πόλης. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη και την επεκτείνουν κυρίως προς τα δυτικά, με την ίδρυση συμμαχικών στρατοπέδων και εγκαταστάσεων. Ταυτόχρονα, η πόλη υποδέχεται χιλιάδες πρόσφυγες, κυρίως από τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέσα σε πολύ μικρό διάστημα, λοιπόν, η Θεσσαλονίκη γίνεται μια πολύβουη πόλη με μεγάλη κίνηση. Ένας Βρετανός δημοσιογράφος, το καλοκαίρι του 1916, την θεωρεί «πιθανώς την πόλη με τον μεγαλύτερο συνωστισμό σε όλη την οικουμένη».

Επιπλέον, η χώρα την περίοδο αυτή βιώνει μια βαθιά πολιτική κρίση λόγω της διαφωνίας του πρωθυπουργού Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, αναφορικά με τη στάση που έπρεπε να κρατήσει η χώρα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αποκορύφωμα του εθνικού αυτού διχασμού ήταν το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, που εκδηλώθηκε τον Αύγουστο του 1916, καθόρισε τις εξελίξεις και έχρισε τη Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα της προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης. Το 1916 βρίσκει την Ελλάδα με δύο πρωτεύουσες, δύο κυβερνήσεις και δύο στρατούς.

Η Θεσσαλονίκη πήρε φωτιά

Η 18η Αυγούστου του 1917 ήταν μια ζεστή, ηλιόλουστη καλοκαιρινή μέρα με δυνατό βορειοδυτικό άνεμο. Γύρω στις 3 το μεσημέρι ένα ξύλινο σπίτι έπιασε φωτιά στη βορειοδυτική γωνία της πόλης, στην οδό Ολυμπιάδος 3.

¹ Η απογραφή αυτή ξεπεράστηκ γρήγορα από τις σημαντικές δημογραφικές αλλαγές που επέφεραν η απελευθέρωση και ο πόλεμος.

Ίσως έχετε κι εσείς ακούσει μια από τις εκδοχές της ιστορίας που λέει πως στο προσφυγικό αυτό σπίτι μια φτωχή γυναίκα μαγείρευε μελιτζάνες και ξέχασε το τηγάκι στη φωτιά.

Όπως μαθαίνουμε όμως από σχετικό βούλευμα που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, δύο γυναίκες θεωρήθηκαν υπεύθυνες, δικάστηκαν και τελικά αθώωθηκαν. Τι έκαναν; Με σκοπό να πλύνουν, ζέσταιναν νερό στη φωτιά την οποία έσβησαν στη συνέχεια με επιμέλεια και αργότερα την άναψαν ξανά για να ζεστάνουν νερό και να λουστούν. Χωρίς να το καταλάβουν μια σπίθα, με τη βοήθεια του δυνατού αέρα, μεταφέρθηκε στο υπόγειο, όπου υπήρχαν εύφλεκτα υλικά και λίγο αργότερα το σπίτι έπιασε φωτιά.

Αρχικά, αυτό δεν φάνηκε να εντυπωσιάζει κανέναν. Οι πυρκαγιές ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο και συχνή αιτία τεράστιων ζημιών στις πόλεις. Η Θεσσαλονίκη είχε ζήσει πολλές πυρκαγιές, μικρές ή μεγαλύτερες, με καταστροφικότερη εκείνη του 1890 στην περιοχή των χριστιανικών συνοικιών γύρω από τον Ιππόδρομο που άφησε περίπου 20.000 ανθρώπους άστεγους, αλλά και οδήγησε στον επανασχεδιασμό της καμένης περιοχής, με τη χάραξη οικοδομικών τετραγώνων και νέων δρόμων.

Όλες οι προηγούμενες πυρκαγιές όμως, δεν μπορούν να συγκριθούν με ό,τι έγινε τον Αύγουστο του 1917 με τη φοβερή πυρκαγιά που ξεκίνησε στην Άνω Πόλη. Η φωτιά γρήγορα άρχισε να κατηφορίζει, οι φλόγες καταβρόχθιζαν ό,τι έβρισκαν στο διάβα τους και ο καπνός άρχισε να πνίγει την πόλη. Άνθρωποι βγήκαν στους δρόμους με τις οικογένειές τους τρέχοντας μακριά από τις φλόγες, άλλοι κουβαλώντας ό,τι μπορούσαν, άλλοι κλαίγοντας γιατί έχασαν το σπίτι τους και άλλοι φωνάζοντας και ζητώντας βοήθεια. Η ατμόσφαιρα ήταν αποπνικτική. Τα μεσάνυχτα, η φοβερή πυρκαγιά έφτασε στο παραθαλάσσιο μέτωπο συνεχίζοντας το καταστροφικό της έργο. Οι σπίθες έφτασαν ακόμα και σε κάποιες βάρκες που ήταν αραγμένες στην προκυμαία. Στον χάρτη βλέπουμε σημειωμένη με ροζ χρώμα την περιοχή της πόλης που κάηκε, τη λεγόμενη Πυρίκαυστο.

Αιτίες εξάπλωσης και καταστροφικές συνέπειες

Ως αιτίες της ταχύτατης εξάπλωσης της φωτιάς αναφέρονται ο σφοδρός Βαρδάρης που φυσούσε εκείνες τις μέρες και η έλλειψη επαρκών πυροσβεστικών μέσων και οργανωμένης πυροσβεστικής υπηρεσίας.

Την πόλη ταλαιπωρούσε επίσης η έλλειψη νερού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου διοχετευόταν στα συμμαχικά στρατόπεδα. Τα αποθέματα νερού ήταν πολύ μειωμένα εκείνες τις μέρες, διότι η τελευταία βροχή είχε πέσει στην πόλη πάνω από έναν μήνα πριν, στις 29 Ιουνίου. Λέγεται μάλιστα ότι οι συμμαχικές δυνάμεις

αρνήθηκαν να διακόψουν την υδροδότηση των στρατοπέδων και των νοσοκομείων τους, όπως τους ζητήθηκε, ώστε να εξοικονομηθεί νερό για την πυρόσβεση².

Καθοριστικός παράγοντας ήταν και η ρυμοτομία της πόλης, με τους στενούς δρόμους, τα ξύλινα κτίσματα, τα εύφλεκτα υλικά και την άτακτη δόμηση. Η φωτιά πέρασε ακόμα και από την Εγνατία οδό που χώριζε την άνω από την κάτω πόλη και είχε στα χρόνια εκείνα μέγιστο πλάτος 8 μέτρα από κτίριο σε κτίριο. Σύμφωνα με μεταγενέστερη μελέτη³, αρνητικά επέδρασε τέλος και η τεχνητή θαλασσινή αύρα που προκλήθηκε από τις υψηλές θερμοκρασίες σε μεγάλη έκταση της παραθαλάσσιας πόλης.

Σε 32 μόλις ώρες, η πυρκαγιά κατέστρεψε τα δύο τρίτα του ιστορικού κέντρου της πόλης! Σπίτια, εκκλησίες, τζαμιά, συναγωγές, μνημεία, τράπεζες, καταστήματα, εστιατόρια, ξενοδοχεία, βιβλιοθήκες, σχολεία, θέατρα και κινηματογράφοι έγιναν στάχτη. Η καταστροφή ήταν ανείπωτη και πέρα από κάθε λογική και όπως φαίνεται στον χάρτη κάηκαν περίπου τα 2/3 της πόλης, επιφάνεια ενός εκατομμυρίου τετραγωνικών μέτρων.

Μπορούμε άραγε, συνδυάζοντας χάρτες, έγγραφα, φωτογραφίες και τεκμήρια της εποχής, να λύσουμε τις απορίες μας, να πάρουμε πληροφορίες για το καταστροφικό αυτό γεγονός, να μάθουμε ιστορίες, αλλά και να νιώσουμε την απόγνωση των κατοίκων της πόλης;

Εμείς χρησιμοποιήσαμε τον χάρτη και την έκθεση πεπραγμένων⁴ που συνέταξε ο πρόεδρος της Διεύθυνσης Θυμάτων Πυρκαγιάς, Αλέξανδρος Πάλλης, για να απαντήσουμε στα ερωτήματα:

Από πού ξεκίνησε η φωτιά; Προς τα πού κατευθύνθηκε; Κάηκαν πολλά κτίρια; Γιατί δεν κάηκε το διοικητήριο; Ποια σημαντικά κτίρια και μνημεία της πόλης παραδόθηκαν στις φλόγες; Τι έκαναν οι άνθρωποι που έχασαν τα σπίτια, τα μαγαζιά και τις περιουσίες τους; Με ποιον τρόπο αντέδρασαν οι κοινότητες, το κράτος και οι συμμαχικές δυνάμεις; Πού στήθηκαν οι κατασκηνώσεις και τα παραπήγματα;

Όπως προκύπτει από το αρχαιακό υλικό, στις φλόγες παραδόθηκαν 9.500 κτίρια και πάνω από 70.000 άνθρωποι έμειναν άστεγοι. Η αξία των ζημιών υπολογίστηκε στα

² Να σημειωθεί εδώ ότι βασική τακτική της εποχής εκείνης για την αναχαίτιση των πυρκαγιών ήταν οι κατεδαφίσεις κτιρίων με ανατινάξεις, ώστε να δημιουργηθούν αντιτυρικές ζώνες.

³ Σύμφωνα με μελέτη του Β. Κυριαζόπουλου (1974), *The Weather in Thessaloniki during the Fire of the eighteenth to the twentieth of August 1917* όπως αναφέρεται στο: *Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των Θυμάτων*, του Χ. Παπαστάθη (1978).

⁴ Η έκθεση φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και αναφέρεται στο διάστημα από 22 Αυγούστου 1917 έως 31 Δεκεμβρίου 1918. Περιγράφονται οι κινήσεις των πρώτων ημερών, η σύσταση της Διεύθυνσης Θυμάτων Πυρκαγιάς, τα μέτρα της κυβέρνησης, οι ενέργειες για τη στέγαση των πυροπαθών, οι κατασκηνώσεις, οι έρανοι, το έργο της Διεύθυνσης και ο οικονομικός ισολογισμός των δράσεών της.

200 εκατομμύρια δραχμές, τα 160 από τα οποία ήταν ασφαλισμένα, χωρίς να υπολογίζεται η αξία των μνημείων που χάθηκαν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ασφαλιστικές εταιρείες έκαναν τις δικές τους έρευνες για τα αίτια της πυρκαγιάς πριν αποδεχθούν να αποζημιώσουν τις ασφαλισμένες περιουσίες διότι αν η φωτιά είχε προκληθεί εξαιτίας πολεμικών επιχειρήσεων δεν θα είχαν, σύμφωνα με τα συμβόλαια, αυτή την υποχρέωση⁵.

Η εβραϊκή κοινότητα είχε πολλές υλικές ζημιές και πάνω από 50.000 πυροπαθείς. Αποτεφρώθηκαν επίσης η Αρχираβινεία με όλα τα αρχεία της, δεκαέξι συναγωγές και πέντε σχολεία. Η ορθόδοξη κοινότητα είχε 12.500 πυροπαθείς, έχασε τρία σχολεία και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Τρανού αλλά κυρίως θρήνησε την καταστροφή του μεγαλοπρεπούς ναού του Αγίου Δημητρίου. Οι μουσουλμάνοι πυροπαθείς ήταν περίπου 10.000 και έχασαν στη φωτιά το Σαατλή τζαμί και έντεκα τεμένη.

Τις πρώτες ημέρες έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι επείγουσες ανάγκες στέγασης και τροφοδοσίας. Ιδρύθηκαν κατασκηνώσεις, μεταφέρθηκαν δωρεάν με τρένο σε άλλες πόλεις όσοι το επιθυμούσαν, κάθε μέρα δίνονταν δωρεάν 30.000 μερίδες ψωμί και άλλα είδη πρώτης ανάγκης.

Το νέο Σχέδιο

Η μεγάλη πυρκαγιά συγκλόνισε τη Θεσσαλονίκη, στάθηκε ωστόσο και η ευκαιρία για τον ανασχεδιασμό της. Το επίσημο κράτος κινήθηκε με εντυπωσιακή ταχύτητα: μόλις έξι μέρες μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, ο αρμόδιος υπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου πήρε πρωτοβουλίες και η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου αποφάσισε να ανασχεδιαστεί πλήρως το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της πόλης και τη μετατροπή της σε μητροπολιτικό κέντρο με διεθνή ακτινοβολία.

Για τον σκοπό αυτό συγκροτήθηκε, με τη βοήθεια των συμμαχικών δυνάμεων, διεθνής επιτροπή ειδικών, μέλη της οποίας ήταν ο Άγγλος αρχιτέκτονας τοπίου Τόμας Μώσον, ο Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος Ερνέστ Εμπράρ, ο Γάλλος λοχαγός του μηχανικού Ζοζέφ Πλεμπέρ, οι αρχιτέκτονες Αριστοτέλης Ζάχος και Κωνσταντίνος Κιτσίκης, ο λιμενολόγος Άγγελος Γκίνης και ο δήμαρχος της πόλης Κωνσταντίνος Αγγελάκης. Ο Δημήτρης Λαμπαδάριος, καθηγητής Γεωδαισίας στο ΕΜΠ, ορίστηκε υπεύθυνος των τοπογραφικών αποτυπώσεων. Επιπλέον, καταγράφηκαν οι ζημιές, καταρτίστηκε κτηματολόγιο, ορίστηκαν οι αξίες γης και ειδικοί καθόρισαν το νομικό πλαίσιο που θα επέτρεπε τις απαλλοτριώσεις και την

⁵ Η ασφάλιση των περιουσιών ήταν εκείνη την εποχή συνηθισμένη τακτική λόγω των συχνών κατατροφών και των περιορισμένων δυνατοτήτων αντιμετώπισής τους.

εφαρμογή του νέου σχεδίου. Το έργο αυτό θεωρήθηκε το πρώτο μεγάλο πολεοδομικό έργο του 20ού αι. στην Ευρώπη.

Η πρόταση που προέκυψε και έφερε την υπογραφή του Ερνέστου Εμπράρ ήταν ένα νέο σχέδιο που κάλυπτε το σύνολο της πόλης και των επεκτάσεών της για τα επόμενα 50 χρόνια.

Ποιο ήταν το όραμα και οι επιδιώξεις της πολιτείας για τη Θεσσαλονίκη; Υπήρξαν αντιδράσεις; Πώς φαντάστηκε τη Θεσσαλονίκη ο Εμπράρ; Τι έγινε μετά; Εφαρμόστηκε στ' αλήθεια το σχέδιο αυτό;

Αυτά και πολλά ακόμα μπορείτε να μάθετε χρησιμοποιώντας έναν ακόμη διάσημο χάρτη, που είναι γνωστός ως σχέδιο Εμπράρ, και κοιτώντας γύρω σας ενώ κάνετε την περιήγησή σας στους δρόμους της Θεσσαλονίκης!

Ελπίζω η ιστορία αυτή να εμπνεύσει τις περιηγήσεις σας στη Θεσσαλονίκη, να σας βοηθήσει να φανταστείτε το παρελθόν αλλά και να οραματιστείτε την ιδανική σας πόλη!

Βιβλιογραφικές Αναφορές:

Boissonnas, F., & Baud-Bovy D. (2018). *Δύο Ταξίδια 1913 & 1919. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Δημητριάδης, Β. (1983). Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913, *Μακεδονικά*, τόμος 23. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ανακτήθηκε από <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/> (Σεπτέμβριος 2021).

Δημητριάδης, Β. (2008). *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Καραδήμου Γερόλυμπου, Α. (2002). *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς. Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Καραδήμου Γερόλυμπου, Α. (2013). *Η Ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες. Πρόσωπα. Τοπία*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Καραδήμου Γερόλυμπου, Α. (2016). *Οχυρωμένο στρατόπεδο, ανοχύρωτη πόλη. Καταστροφή και αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Μακέδα, Αι. (2002). Θεσσαλονίκη: Μετά την Πυρκαγιά του 1917, *Θεσσαλονίκη: επιστημονική επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, έκτος τόμος.

- Παπαστάθης, Χ. (1978). Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των Θυμάτων, *Μακεδονικά*, τόμος 18. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ανακτήθηκε από <https://www.researchgate.net/> (Σεπτέμβριος 2021).
- Παπαστάθης, Χ., & Χεκίμογλου Ε. (2003). Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς: 18-19 Αυγούστου 1917, *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τευχ. 11.
- Σαββαΐδης, Π. (επιμ.). (2008). *Θεσσαλονίκης Ανάδειξις Χαρτών Αναμνήσεις*. Θεσσαλονίκη: ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ-Εθνική Χαρτοθήκη.
- Μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης 1917, *ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, Η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια*. Ανακτήθηκε από <https://el.wikipedia.org/> (Σεπτέμβριος 2021).
- Υπήρξε και άλλη καταστροφικότερη πυρκαγιά στην Θεσσαλονίκη πριν το 1917;, *Παράλλαξη*. Ανακτήθηκε από <https://parallaximag.gr/thessaloniki/ypirkse-kai-alli-katastrofikoteri-pyrkagia-stin-thessaloniki-prin-to-1917> (Σεπτέμβριος 2021)
- Αρχειακά τεκμήρια και χάρτες: ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και ΓΑΚ-ΙΑΜ-Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς.